

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗМЕЖУВАННЯ ФАКТИЧНОЇ ТА ЮРИДИЧНОЇ ПОМИЛКИ

Комаров О. Д.

*Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
м. Харків, Україна*

У статті розглядаються проблеми розмежування фактичної та юридичної помилки. Визначено критерій такого поділу. Обґрунтовано належність омани в суспільній небезпечності діяння до фактичних помилок. Доведено значущість врахування помилки особи в обставинах, що виключають злочинність діяння при вирішенні питання про притягнення до кримінальної відповідальності. Встановлено перелік обставин, які складають предмет значущої, з точки зору кримінального права, фактичної помилки.

Ключові слова: фактична помилка, юридична помилка, помилка в суспільній небезпечності, суспільна небезпечність, протиправність, обставини, що виключають злочинність діяння.

Постановка проблеми. Питання про кримінально-правове значення помилки розглядається юридичною наукою вже протягом практично трьох століть. Втім, наявні дослідження не призвели до досягнення певного консенсусу у підходах до вирішення спірних ситуацій. Пропонуються різноманітні підходи до класифікації кримінально-правових помилок, кваліфікації поведінки винної особи за їх наявності тощо. І хоча наукова дискусія з окреслених питань і сприяє подальшому розвитку знань про кримінально-правове значення помилки, наявна ситуація не може бути визнана задовільною з точки зору практичних потреб.

На наш погляд, одним з ключових аспектів знання про помилку в кримінальному праві, який викликає розбіжності між вченими і, відповідно, в подальшому – різні підходи до кваліфікації суспільно небезпечних діянь за наявності омани, є питання про їх класифікацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У кримінально-правовій науці вирішенню питань розмежування фактичної та юридичної помилки присвячені праці З. Г. Алієва, Т. І. Безрукової, Ю. А. Вапсви, П. С. Дагеля, А. А. Кочеткова, В. Ф. Кривоченка, Б. І. Мелиха, О. І. Рарога, М. Б. Фаткуліної, В. А. Якушина, тощо. Наявні дослідження не дозволяють провести чітку межу між фактичною та юридичною помилкою, не дають відповідь на питання, до якої категорії належить омана особи стосовно суспільної небезпечності вчиненого діяння.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення критерію розмежування фактичної та юридичної помилки та виявлення обсягу обставин, які становлять предмет значущої для вирішення питань про кримінальну відповідальність особи фактичної помилки.

Вклад основного матеріалу. Серед багатьох запропонованих в кримінально-правовій (і не лише вітчизняній) науці підходів до класифікації помилок домінуючою є

точка зору про те, що помилка поділяється на фактичну та юридичну. Іншої думки притримуються, зокрема, В. Ф. Кириченко [1, с. 18], В. А. Якушин [2, с. 47 – 57] та деякі інші дослідники, але до розгляду їх позицій ми повернемося трохи пізніше.

Поділяючи всі помилки на фактичні і юридичні, дослідники використовують єдиний критерій такого розмежування, яким виступає предмет помилки. Втім, вже зміст цього предмета різними дослідниками визначається достатньо різноманітно. Зокрема, Л. М. Кривоченко підставою для класифікації визнає ті обставини, які неправильно сприймаються суб'єктом. Якщо невірне уявлення стосується юридичних властивостей, правової характеристики вчиненого, то помилка є юридичною, якщо це стосується фактичних об'єктивних ознак вчиненого, то помилка визнається фактичною [3, с. 176 – 178]. Вказаний підхід видається невиправдано широким, адже включає у себе занадто великий перелік помилок, не всі з яких є значущими з точки зору кримінального права. Більше того, за наведеного підходу залишається незрозумілим і місце деяких різновидів омани в тій чи іншій групі. Наприклад, незрозуміло, до якої групи має належати помилка у суспільній небезпечності діяння, коли остання стосується неусвідомлення особою суспільно небезпечного характеру вчиненого.

Приблизно таку ж позицію займають П. С. Дагель [4, с. 14 – 16], О. І. Рарог, але останній вже обмежує предмет юридично значимої фактичної помилки лише тим колом обставин, які є об'єктивними ознаками складу злочину і визначають характер злочину та ступінь його суспільної небезпечності [5, с. 88 – 89].

Критикуючи взагалі поділ помилок на фактичні та юридичні, В. А. Якушин наголошує, що при такому поділі має місце порушення вимоги «виключності підстави» класифікації. В якості аргументу на користь власної позиції вчений зазначає, що при юридичній помилці особа перебуває в омані стосовно фактів злочинності діяння, кваліфікації вчиненого, розміру покарання. При фактичній помилці, наприклад, в об'єкті посягання має місце омана стосовно юридично значимої обставини – роду суспільних відносин на які особа посягає [2, с. 49]. Такий підхід не видається достатньо аргументованим. При помилці в об'єкті злочинець жодним чином не помиляється ні в юридичній оцінці його поведінки, ні в його юридичних наслідках. Якщо особа бажала вчинити вбивство державного чи громадського діяча у зв'язку з його діяльністю, а замість цього помилково вбила пересічного громадянина, то юридична оцінка поведінки особи від цього не зміниться, як і правові наслідки вчиненого. Діє загальне правило кваліфікації умисних злочинів, відповідно до якого кваліфікація вчиненого здійснюється за спрямованістю умислу. Отже, і діяння особи має кваліфікуватись за статтею 112 КК України, але оскільки реальної шкоди чи навіть загрози її спричинення саме державному чи громадському діячу не було, то й вчинене слід кваліфікувати як замах на посягання на життя державного чи громадського діяча [6, с. 188 – 190]. Стосовно ж омани щодо фактів при юридичній помилці, то тут слід зауважити, що як факти ми можемо сприймати будь-яке явище, яке відбулося насправді, тобто відповідає об'єктивній дійсності [7, с. 552]. Тому й забороненість діяння і кваліфікацію вчиненого і розмір покарання авжеж можна сприймати як певні факти, встановлені Кримінальним кодексом України. Але всі ці факти стосуються безпосередньо лише одного боку вчиненого – його юридичної характеристики і жодним чином не залежать від волі і свідомості особи.

У вітчизняному кримінальному праві діє правило, відповідно до якого юридичні помилки кримінально-правового значення не мають (за винятком рідкісних випадків, які особисто, на наш погляд, слід відносити до помилок фактичних). Але підставою такого висновку має служити не догматична теза про те, що незнання закону не звільняє від відповідальності. Юридична помилка завжди стосується формальної ознаки злочину – його протиправності (до якої, на наш погляд, варто віднести і караність). Усвідомлення протиправності діяння, тобто забороненості його кримінальним законом та юридичних наслідків вчинення такого діяння у вигляді конкретного виду та міри (строку, розміру) покарання не тотожне усвідомленню суспільної небезпечності вчиненого. Більше того, аналіз статей 23 – 25 КК України дозволяє зробити висновок, що ознака протиправності взагалі лежить поза межами предметного змісту вини. Простіше кажучи, з точки зору кримінального права, абсолютно байдуже, чи усвідомлювала особа, що вчинене нею діяння передбачене кримінальним законом. Важливо, щоб особа усвідомлювала, а у випадках з необережною формою вини – мала обов'язок та можливість усвідомлювати суспільно небезпечний характер вчиненого.

Натомість фактичні помилки мають власний кримінально-правовий зміст і впливають на вирішення питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності, правильну кваліфікацію дій винного тощо. В законодавствах деяких зарубіжних країн фактична помилка взагалі може відігравати роль виправдувальної обставини. Такі положення містяться, зокрема, в параграфі 2.04 Модельного Кримінального Кодексу Сполучених Штатів Америки [8]. Але насправді різниця між цими двома групами помилок не настільки істотна, щоб завжди вести мову про нерівнозначну їх оцінку. Достатньо цікавими є міркування професора К. В. Сімонса з приводу співвідношення фактичної та юридичної помилок. Розмірковуючи над значимістю фактичних помилок та незначимістю юридичних, вчений наводить ситуацію, яка в американській науці отримала назву *Mf Fact vs Mf Law*. Громадянин А. та громадянин Б. вирушили на полювання за день до початку сезону. Дата початку сезону, з якого полювання є законним, з технічних причин кожного року не співпадає, але в поточному році становить 15 жовтня. При цьому обидва вони вбивають оленя 14 жовтня і припускаються помилки. Гр. А. переплутав поточну дату й тим самим допустив фактичну помилку стосовно часу, вважаючи що вбиває оленя 15 жовтня, а гр. Б. допускає помилку юридичну, бо вважає, що сезон охоти починається з 14, а не з 15 жовтня [9, с. 3 – 4].

Аналіз такої ситуації, з точки зору вітчизняного кримінального права, дозволяє прийти до наступних висновків:

а) оскільки КК України у ст. 248 передбачає лише умисну форму вини при вчиненні незаконного полювання, то добросовісна фактична помилка стосовно поточної дати виключає умисел (особа не усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, не передбачає його суспільно небезпечних наслідків і не бажає їх настання), а відповідно, і кримінальну відповідальність. Отже, гр. А. кримінальній відповідальності за незаконне полювання не підлягає;

б) натомість гр. Б., правильно усвідомлюючи поточну дату, припускається юридичної помилки, бо помиляється в юридичній характеристиці вказаного злочину, а саме в тому часі, з яким закон пов'язує злочинний/незлочинний характер полювання. Втім, неусвідомлення правових властивостей вчиненого, незнання положень закону не звільняє гр. Б. від кримінальної відповідальності.

На наш погляд, зазначені положення не повною мірою відповідають дійсності. Професор К. В. Сімонс, змальовуючи ситуацію з громадянином Б., насправді веде мову про те, що наявна не лише юридична помилка, а й помилка особи в оцінці свого діяння як суспільно небезпечного. Гр. Б. не усвідомлює не тільки, що закон всі випадки полювання до 15 жовтня розглядає як незаконні, а суспільну небезпечність вчиненого. Суспільна небезпечність полювання в недозволеній період (за день до початку дозволеного) не є очевидною для особи. Отже, усвідомлення суспільної небезпечності цієї категорії діянь безпосередньо пов'язано з усвідомленням протиправності.

Звідси випливає ще одне питання, яке не має однозначного вирішення в науці – питання про місце помилки в суспільній небезпечності діяння в межах вчення про помилку в кримінальному праві взагалі. До якої групи помилок слід віднести помилку в суспільній небезпечності діяння? В. Ф. Кириченко, розглядаючи цю проблему, виокремлює помилку в суспільній небезпечності діяння в окрему групу, поряд з фактичною та юридичною. При цьому підставу для виділення цієї омани в окремий вид він вбачає у якісній її відмінності від помилки в *інших* фактичних обставинах [1, с. 18]. М. Б. Фаткулліна, вважаючи суспільну небезпечність юридичною обставиною вчиненого особою діяння, відносить помилку в її наявності/відсутності до різновиду юридичної помилки і не розглядає у відриві від помилки у кримінальній протиправності [10, с. 44 – 47]. Цю точку зору поділяє і З. Г. Алієв [11, с. 50 – 54]. Т. І. Безрукова у власному дослідженні фактичних помилок не приділяє уваги помилці в суспільній небезпечності, що дозволяє зробити висновок про те, що дослідниця не розглядає її як різновид фактичної помилки [12, с. 57 – 59]. О. І. Парог розглядає помилку в суспільній небезпечності в межах фактичної помилки [5, с. 90 – 92]. Л. М. Кривоченко, не виділяючи помилку в суспільній небезпечності діяння, натомість виокремлює помилку в характері діяння як різновид фактичної помилки [3, с. 178 – 179]. Втім аналіз наведених прикладів помилки в «характері діяння» дозволяє зробити висновок, що йдеться як раз про омани стосовно наявності/відсутності суспільної небезпечності діяння.

Розгляд цього ж виду помилки знаходимо й в працях видатного дореволюційного криміналіста С. М. Будзинського. Розглядаючи фактичну помилку в тотожності засобу вчинення злочину, він змальовує наступну ситуацію. Якщо хтось, вважаючи сірчану кислоту водою, дає її випити іншій людині, чи хтось стріляє в іншого, вважаючи, що рушниця заряджена холостим патроном, той не може бути визнаний вбивцею умисним. Йому може бути поставлена у провину лише необережність [12, с. 116]. Насправді і тут йдеться не про помилку у засобах вчинення злочину (остання можлива лише за наявності умислу на його вчинення), а про неусвідомлення особою суспільної небезпечності вчиненого діяння. Втім, приклад, наведений С. М. Будзинським, має відмінності від ситуації, змальнованої К. В. Сімонсом. В обох випадках особа не усвідомлює суспільну небезпечність вчиненого нею діяння. Але мисливець, що перебуває в омані стосовно дати початку сезону полювання, не усвідомлює її через незнання ним положень закону (нерозуміння протиправності діяння). А особа, яка дає сірчану кислоту замість води, не усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння через незнання фактичних обставин – того, що в склянці знаходиться не вода. Звідси виникає питання – чи можемо ми ці два випадки омани в суспільній

небезпечності діяння розглядати як різні види помилок через те, що вони мають різне джерело свого виникнення – незнання закону та незнання фактичних обставин, які зумовлюють злочинність діяння?

На наш погляд, ні, бо коріння відповіді на це питання криється в розумінні суспільної небезпечності взагалі. Суспільна небезпечність – це матеріальна ознака злочину, яка полягає у спричиненні діянням істотної шкоди або загрози заподіяння такої шкоди та існує об'єктивно [14, с. 35], поза залежністю від того, чи передбачена в законі поведінка, яка її містить, як протиправна, злочинна. Завдання законодавця як раз і полягає у виявленні кола діянь, які несуть в собі суспільну небезпечність та закріпленні їх в законі шляхом надання ознаки протиправності. На наш погляд, суспільна небезпечність діяння є не юридичною його характеристикою, а натомість – соціально-фактичною ознакою вчиненого. Отже, і помилку особи в суспільній небезпечності слід розглядати як різновид помилки фактичної. При цьому не суттєво, наслідком чого стало неусвідомлення особою суспільної небезпечності діяння – оманни стосовно певних фактичних ознак власної поведінки чи результатом юридичної помилки у злочинах з неочевидною суспільною небезпечністю.

Говорячи про помилку в суспільній небезпечності вчиненого, за якої особа не усвідомлює шкідливий характер свого діяння, слід зупинитись і на питанні про її значення. На наш погляд, воно є універсальним для всіх випадків такої омани: неусвідомлення суспільно небезпечного характеру вчиненого виключає умисну форму вини, а у випадках, коли кримінальний закон прямо пов'язує наявність складу злочину з умислом особи, – кримінальну відповідальність взагалі.

Розгляд класичних прикладів фактичної помилки (помилка в об'єкті, предметі, розвитку причинного зв'язку, засобах вчинення злочину, кваліфікуючих ознаках) дозволяє дійти висновку, що всі ці ознаки характеризують конкретне злочинне діяння з точки зору ступеня його суспільної небезпечності. Усвідомлення суспільно-небезпечного характеру власного діяння не вичерпується лише тим фактом, що особа розуміє здатність її діяння заподіяти шкоду суспільним відносинам. Усвідомлення суспільної небезпечності вчиненого передбачає і те, що особа розуміє і ті ознаки, які безпосередньо визначають ступінь цієї суспільної небезпечності. А отже, особа має усвідомлювати не лише соціально-несхвальний характер власного діяння, його можливі негативні наслідки, а й способи й засоби вчинення злочину, час, місце та обстановку його вчинення тощо у тих випадках, коли закон пов'язує з ними наявність об'єктивної сторони складу конкретного злочину. Помилкове уявлення особи стосовно наявності/відсутності цих ознак має призводити до кваліфікації діяння як замаху на вчинення більш тяжкого злочину чи, навпаки, виключати поставлення у провину тих обтяжуючих відповідальність ознак, які фактично були наявні в діянні, втім залишились поза межами усвідомлення суб'єкта. По суті, помилка особи в об'єктивних ознаках складу злочину є оманною стосовно ознак, які визначають ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, і є різновидом фактичної помилки.

Але й цим, на наш погляд, не вичерпується обсяг значущої, з точки зору кримінального права, фактичної помилки. Слід погодитись з З. Г. Алієвим, який виокремлює як окрему групу фактичних помилок оману стосовно обставин, що виключають злочинність діяння. Такі обставини не вичерпуються виключно об'єктивними ознака-

ми складу злочину, а виходять за його межі, характеризуються обставинами, за яких суб'єкт помиляється стосовно соціальної корисності чи нейтральності власної поведінки, чи стосовно необхідності застосування заходів для відвернення (запобігання) настання суспільно-небезпечних наслідків [11, с. 38]. На користь думки про те, що даний вид помилки має кримінально-правове значення, свідчить і той факт, що саме цей різновид фактичної помилки знайшов своє безпосереднє відображення в ст. 37 КК України про уявну оборону.

Що ж до питання, чому оману в обставинах, що виключають злочинність діяння, слід відносити до різновидів фактичної помилки, а не виокремлювати в окрему групу, то на користь такого підходу можуть слугувати наступні аргументи. При цій групі помилок особа невірно оцінює або: а) характер власних дій як суспільно-корисних/нейтральних, замість вірної оцінки як суспільно-небезпечних; б) характер дій уявного злочинця; в) фактичні ознаки вчиненого діяння (особистість затриманого, наявність та характер небезпеки, характер можливої шкоди, адекватність оборони посяганням).

Особливе значення має і помилка особи при вчиненні злочину у співучасті. Тут омана може проявлятися у невірному уявленні про дійсні мотиви та цілі співучасників, їх вік та стан осудності/неосудності. Специфічного кримінально-правового значення набувають помилки співучасників стосовно об'єкту, на який здійснив посягання виконавець. Оскільки всі ці фактори щодо співучасників виступають зовнішніми, об'єктивними чинниками, є фактами зовнішнього світу, то й розглядати їх доцільно в межах вчення про фактичну помилку.

Висновки. Таким чином, фактична помилка відмежовується від юридичної за предметом. Юридична помилка стосується ознак, які визначають протиправність діяння, стосуються формальної ознаки злочину. І в цьому, певно, слід погодитись з В. А. Якушиним, який використовує замість поняття юридична помилка термін помилка в протиправності. Натомість фактична помилка виражається в омані стосовно:

- суспільної небезпечності власного діяння;
- об'єктивних ознак складу злочину, що визначають характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого;
- обставин, що виключають злочинність діяння;
- суб'єктивних ознак, що характеризують співучасників.

Зрозуміло, що особа може помилятися і стосовно інших фактичних обставин вчиненого. Неможливо охопити всю безліч життєвих ситуацій, які можуть мати місце при вчиненні конкретного злочину. Втім, інші різновиди помилки не матимуть жодного значення для вирішення питання про обсяг поставлення у провину та про межі кримінальної відповідальності в конкретному випадку.

Список літератури:

1. Кириченко В. Ф. Значение ошибки по советскому уголовному праву / В. Ф. Кириченко. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – 96 с.
2. Якушин В.А. Ошибка и ее уголовно-правовое значение / В.А. Якушин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. – 126 с.
3. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те видю, переробл. і доповню. – Харків : Право, 2010. – 456 с.

4. Дагель П. С. Обстоятельства, исключаящие виновность субъекта и влияющие на форму вины / П. С. Дагель // Советская юстиция. – 1973. – № 3. – С. 14 – 16
5. Рагоз А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А. И. Рагоз. – М.: ООО «Профобразование», 2001. – 133 с.
6. Горностаї А. В. Фактична помилка в об'єкті та її значення для кваліфікації вчиненого як замаху на злочин // Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень: матеріали «круглого столу» 25 квіт. 2013 р. / редкол.: В. І Борисов (голов. ред.), Б. М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2013. – С. 188 – 190
7. Словник української мови/ Г. М. Гнатюк; ред. тома А. А. Бурячок. – К. : Наук. думка. Т. 10. Т - Ф. – 1979. – 658 с.
8. Model Penal Code – Selected provisions. Режим доступу: http://www1.law.umkc.edu/suni/CrimLaw/MPC_Provisions/model_penal_code_default_rules.htm
9. Simons K. W. Mistake of Fact or Mistake of Criminal Law? Explaining and Defending the Distinction / Kenneth W. Simons // BU Law Working Paper. – 2008. – 08 – 32 (Nov 17). – 35 p.
10. Фаткуллина М. Б. Юридические и фактические ошибки в уголовном праве (Проблемы квалификации): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Фаткуллина Маргарита Борисовна; М-во образования Российской Федерации; Уральская государственная юридическая академия; науч. рук. Сабанин С. Н. – Екатеринбург, 2001. – 199 с.
11. Алиев З. Г. Ошибка как особое обстоятельство оценки поведения субъекта преступления и ее уголовно-правовое значение: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Гаджиевич Алиев Зияфат; Сургутский государственный университет; науч. рук. Ревин В. П., Соловьев И. Н. – Сургут, 2007. – 213 с.
12. Безрукова Т. И. Фактическая ошибка: вопросы классификации и квалификации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Безрукова Татьяна Ивановна; Уральская государственная юридическая академия; науч. рук. Козаченко И. Я. – Екатеринбург, 2008. – 148 с.
13. Будзинский С. Начала уголовного права / С. М. Будзинский. – Варшава, 1870. – 376 с.
14. Епифанова Е. В. Общественная опасность как научная категория, законодательная дефиниция: история и современность: монография / Е. В. Епифанова. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 152 с.

Комаров А. Д. К вопросу о разграничении фактической и юридической ошибки/ А. Д. Комаров // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2013. – Т. 26 (65). №. 2-1 – Ч. 1. – С. 60-67.

В статье рассматриваются проблемы разграничения фактической и юридической ошибки. Определен критерий такого деления. Обоснована принадлежность заблуждения в общественной опасности деяния к фактическим ошибкам. Доказана значимость учета заблуждения в обстоятельствах, исключаяющих преступность деяния при решении вопроса о привлечении к уголовной ответственности. Установлен перечень обстоятельств, которые составляют предмет значимой, с точки зрения уголовного права, фактической ошибки.

Ключевые слова: фактическая ошибка, юридическая ошибка, ошибка в общественной опасности, общественная опасность, противоправность, обстоятельства, исключаяющие преступность деяния.

CONCERNING MISTAKE OF FACT AND MISTAKE OF LAW DELIMITATION

Komarov O. D.

National University «Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise», Kharkiv, Ukraine

Article is devoted to the discussion of controversial issues of distinguishing mistake of fact and mistake of law. There are considered the positions of outstanding domestic and foreign scholars regarding this problem. The main approach is that the line between mistake of law and mistake of fact should be clearly drawn. The significance of this is that depending on what kind of person's mistake is present in case, the question of his criminal liability should be solved differently.

The fundamental distinction between the misleading in law and mistake of fact is in characteristic of the crime which it refers. If the error concerns the fact of prohibition of conduct by law, qualification of such conduct or type and severity of punishment such misleading should be treated as mistake of law.

Author concluded that if a person is not aware of the social danger of his behavior and the possibility of causing harm, the error must be considered as the factual. Public danger of conduct is the material characteristic

of the crime and exists regardless of legislative recognition of such acts as illegal. That's why the mistake in the social danger of the conduct should be attributed to the factual one.

Errors in the objective elements of the corpus delicti such as in the object, means, instrumentalities of crime also should be considered as mistakes of fact. Author concluded that mistake in «general defenses» such as self-defense and prevention of crime or necessity also should be examined as the kind of mistake of fact.

The actor's misleading of age (infancy), sanity/insanity (mental disorder), subjective motives and purposes of accomplices should be classified as mistake of fact.

Key words: mistake of fact, mistake of law, mistake in public danger of conduct, public danger, illegality, general defenses.

Spisok literaturi:

1. Kirichenko V. F. Znachenie oshibki po sovetскому уголовному праву / V. F. Kirichenko. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1952. – 96 s.
2. Yakushin V.A. Oshibka i ee ugovovno-pravovoe znachenie / V. A. Yakushin. – Kazan : Izd-vo Kazan. un-ta, 1988. – 126 s.
3. Kriminalne pravo Ukraeni: Zagalna chastina: pidruchnik / Yu.V. Baulin, V.I. Borisov, V.I. Tyutyugin ta in.; za red. V.V. Stashisa, V.Ya. Tatsiya. – 4-te vidyu, pererobl. I dopovyu. – Harkiv.: Pravo, 2010. – 456 s.
4. Dagal P. S. Obstoyatelstva, isklyuchayuschie vinovnost sub'ekta i vliyayuschie na formu vinyi / P. S. Dagal // Sovetskaya yustitsiya. – 1973. – № 3. – S. 14 – 16
5. Rarog A. I. Sub'ektivnaya storona i kvalifikatsiya prestupleniy / A. I. Rarog. – M.: OOO "Profobrazovanie", 2001. – 133 s.
6. Gornostay A. V. Faktichna pomilka v ob'ekti ta yiyi znachennya dlya kvalifikatsiyi vchinenogo yak zamahu na zlochyn // Derzhavna politika u sferi zahistu prav poterpilich vid kriminalnih pravoporushen: materialy «kruglogo stolu» 25 kvit. 2013 r. / redkol.: V. I Borisov (golov. red.), B. M. Golovkin (zast. golov. red.) ta in. – H.: Pravo, 2013. – S. 188 – 190
7. Slovník ukrajinskoyi movi/ G. M. Gnatyuk; red. toma A. A. Buryachok. – K.: Nauk. dumka. T. 10. T – F. – 1979. – 658 s.
8. Model Penal Code – Selected provisions. Rezhim dostupu: http://www1.law.umkc.edu/suni/CrimLaw/MPC_Provisions/model_penal_code_default_rules.htm
9. Simons K. W. Mistake of Fact or Mistake of Criminal Law? Explaining and Defending the Distinction / Kenneth W. Simons // BU Law Working Paper. – 2008. – 08 – 32 (Nov 17). – 35 p.
10. Fatkullina M. B. Yuridicheskie i fakticheskie oshibki v ugovovnom prave (Problemy kvalifikatsii): dis. ... kand. yurid. nauk: 12.00.08 / Fatkullina Margarita Borisovna; M-vo obrazovaniya Rossiyskoy Federatsii; Uralskaya gosudarstvennaya yuridicheskaya akademiya; nauch. ruk. Sabanin S. N. – Ekaterinburg, 2001. – 199 s.
11. Aliev Z. G. Oshibka kak osoboe obstoyatelstvo otsenki povedeniya sub'ekta prestupleniya i ee ugovovno-pravovoe znachenie: dis. ... kand. yurid. nauk: 12.00.08 / Aliev Ziyafat Gadzhievich; Surgutskiy gosudarstvenniy universitet; nauch. ruk. Revin V. P., Solovev I. N. – Surgut, 2007. – 213 s.
12. Bezrukova T. I. Fakticheskaya oshibka : voprosy klassifikatsii i kvalifikatsii: dis. ... kand. yurid. nauk: 12.00.08 / Bezrukova Tatyana Ivanovna; Uralskaya gosudarstvennaya yuridicheskaya akademiya; nauch. ruk. Kozachenko I. Ya. – Ekaterinburg, 2008. – 148 s.
13. Budzinskiy S. Nachala ugovovnago prava / S. M. Budzinskiy. – Varshava, 1870. – 376 s.
14. Epifanova E. V. Obschestvennaya opastnost kak nauchnaya kategoriya, zakonodatelnaya definitsiya: istoriya i sovremennost: monografiya / E. V. Epifanova. – M.: Yurlitinform, 2012. – 152 s.